

Bir Finansman Yöntemi Olarak İş Ortaklığı Uygulaması “Mudârabe-Commenda Karşılaştırması”

Mehmet Salih KUMAŞ

Arş. Gör., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Müslümanlar, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren sermaye ihtiyaçlarını büyük ölçüde iş ortaklığı (şirket) yöntemleri ile karşılamışlardır. Bu iş ortaklıklarının önde geleni ise mudârabedir. Sermaye ihtiyacının yanı sıra iş gücü ihtiyacının karşılanmasında da önemli bir rol oynayan bu ortaklık türü, ortaçağdaki sıkı ticarî ilişkiler sonucu Avrupa'ya geçmiş ve commenda adı altında Avrupalı tüccarlar tarafından asırlarca uygulanmıştır. Mudârabe ile commenda arasındaki bu ilişki zamanla unutulsa da, tarihî veriler kadar, aralarındaki yapısal ve fonksiyonel benzerlikler, bu organik bağı kanıtlayacak kadar ciddi boyutlardadır.

Abstract

Business Partnership as a Financing Method “A Comparison Between Mudaraba and Commenda”

Since the beginning of Islam, the Muslims have mostly met their needs for capital by means of business partnerships. One of the most important of them is mudaraba partnership. This partnership has an active part in supplying the need for capital as well as the need for labor. As a result of economic relations with the Islamic

world, this kind of partnership has been introduced to the European markets under name of commenda. Its structural and functional similarities to commenda in addition to the historical realities demonstrate the organic connection between both partnerships, even though this fact seems to be ignored in the course of time.

Anahtar Kelimeler: Mudârabe ortaklığı, commenda ortaklığı, emek-sermaye ortaklığı, fâizsiz finans yöntemi.

Key Words: Mudaraba partnership, commenda partnership, capital-labor partnership, interest-free finance method.

1- Giriş

Sanayî Devrimi'nden itibaren giderek güçlenen konvansiyonel bankacılık anlayışının bir sonucu olarak, sermaye ihtiyacının karşılanmasında faize dayalı finansman yöntemleri günümüzde neredeyse alternatifsiz olarak görülür hale gelmiştir. Ancak Müslümanlar, İslam'ın ilk dönemlerinden beri sermaye ihtiyaçlarını, iş ortaklıkları başta olmak üzere bir takım fâizsiz yollarla (*karz-ı hasen*, *para vakıfları* vb.) başarılı bir şekilde karşılamışlardır. Bazı batılı iktisat tarihçilerinin de dile getirdiği gibi, kesin bir fâiz yasağına rağmen Müslümanlar, onun yerine geçebilecek malî araçlar geliştirerek bu yasağın ekonomik gelişmeye bir engel teşkil etmediğini kanıtlamışlardır.¹ Başta *mudârabe* olmak üzere Müslümanların geliştirdikleri iş ortaklığı türleri, sermaye ihtiyacının yanı sıra, iş gücü ihtiyacının karşılanmasında da önemli bir rol üstlenmiştir.

Aynı amaçlarla Ortaçağ Avrupa'sında da çeşitli iş ortaklıklarının geliştiği bilinmektedir. Özellikle 12. ve 13. yüzyıllarda oldukça yaygınlaşan bu iş ortaklıklarının başında *commenda* gelmektedir. Başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere İngiltere, Kanada, Japonya gibi bazı ileri ekonomilerde küçük-orta ölçekli girişimcilerin finansman ihtiyacını karşılama ve işsizlikle mücadele çerçevesinde gündeme gelen fâizsiz ve riske dayalı Venture Capital (Risk Sermayesi) Sisteminin² kaynağı olarak da değerlendirilen *commenda* ortak-

---

¹ Udovitch, "Credit as a Means of Investment in Medieval Islamic Trade", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 87, No. 3 (Jul. -Sep., 1967), s. 260.

² Risk Sermayesi sistemi, iyi bir iş kurma fikrine, gerekli girişimcilik yeteneğine ve bilgisine sahip olan ancak iş kurabilmek için gerekli sermayesi olmayan girişimcilere, fikirlerini gerçeğe dönüştürmek için gerekli finansmanı sağlayan bir alternatif finansman yöntemidir. Risk Sermayesi, başta ABD olmak üzere İngiltere, Kanada, Japonya gibi bazı ileri ekonomilerde XX. yüzyılda çok başarılı sonuçlar vermiştir. Amerikan Risk Sermayesi sektörünün fikir babası

lık türünün, İslamî *mudârabe* ortaklığı ile şaşırtıcı bir benzerliğe sahip olduğu birçok batılı iktisat tarihçisi tarafından ortaya çıkarılmıştır.³ Bu çalışma, işte bu benzerliğin tesadüfi olmayıp, Avrupa ile İslam dünyasının ortaçağdaki ekonomik ilişkisinin bir sonucu olduğunu ve bu iki ortaklık türünün yapısal ve fonksiyonel açıdan birbiri ile aynı olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Temelde bu iki ortaklık türünü tanıtarak aralarındaki benzerlikleri ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma, İslamî bankacılıkta bir finansman yöntemi olarak da kullanılan *mudârabe* ortaklık türünün çağdaş ekonomik araçlarla geliştirilerek yaygın bir kullanıma kavuşturulması halinde, kısa ve uzun vadeli sermaye ihtiyacının karşılanmasında yeterli olacağı yönündeki teorilere⁴ bir arka plan oluşturmayı amaçlamaktadır.

Çalışmada öncelikle, *commenda* ortaklığının kaynağı ve *mudârabe* ortaklığı ile ilişkisi etrafındaki tartışmalara kısaca değinilecek, ardından *mudârabe* ortaklığının İslam hukukundaki yeri üzerinde durulacak ve son olarak da *commenda* ortaklığının *mudârabe* ile mukayesesi yapılacaktır.

2- Tarihi Süreç ve Konu Etrafındaki Tartışmalar

X. yüzyıldan itibaren Avrupalı tâcirler tarafından yaygın bir şekilde kullanılan *commenda* iş ortaklığı türünün kökenleri konusunda iktisat tarihçileri arasında tartışmalar süregelmiştir. Kimi

---

olarak tanınan General Doriot, bu finans yönteminin genel mantığını şu şekilde ifade eder: “*Yaratıcı ve uzak görüşlü genç insanları arayınız. Bu insanların fikirlerine sermaye ile hatta sermayeden de önemli olarak, onların yaratıcılık vasıflarına duyduğunuz saygı ile hayat veriniz. Amacınız yaratıcı insanlar ve bu insanların şirketlerini var etmektir. Kâr amacınız değil mükâfatınızdır...*” Doriot’un yönettiği Digital Equipment Corporation Risk Sermayesi Şirketi, 15 yıl içinde sermayenin beş bin katı kâr etmiştir. Bkz. Gompers, Paul A.-Lerner, Josh, “What Drives Venture Capital Fundraising?”, Brooking Papers on Economic Activity. Microeconomics, Vol. 1998 (1998), s. 151; Çiller, Tansu-Çizakça, Murat, *Türk Finans Kesiminde Sorunlar ve Reform Önerileri*, İstanbul Sanayi Odası Araştırma Dairesi Yayın, İstanbul, 1989, s. 128-9, 151.

³ Murat Çizakça, “İslam Dünyasında ve Batı’da İş Ortaklıkları Tarihi” adlı kıymetli çalışmasında bu ortaklık türlerinin geçirdiği evrimi geniş olarak ele almaktadır. Çizakça, eserinde Venture Capital (Risk Sermayesi)’nin ortaçağ *commenda* ortaklık türünün, İslam Bankacılığının da *mudârabe* ortaklık türünün yaşadığı evrimin son halkalarını teşkil ettiğini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Geniş bilgi için bkz. Çizakça, Murat, *İslam Dünyasında ve Batı’da İş Ortaklıkları Tarihi* (Çev. Şehnaz Layikel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

⁴ Çiller-Çizakça, a.g.e., s., 79-82; Çizakça, a.g.e., s. 178-181; Döndüren, Hamdi, “İslam Bankacılığı ve Risk Sermayesi”, *İslamî Araştırmalar*, Cilt 6, Sayı 1, 1992, s. 17-31.

araştırmacılara göre Helen ve Roma'ya, kimilerine göreyse İslam dünyasına dayandığı iddia edilse de, *commenda*'nın o dönemlerde Avrupa'yla sıkı ticarî bağları bulunan Müslüman tâcirlerin kullandıkları *mudârabe* ortaklık türüyle olan şaşırtıcı benzerliği reddedilmemiştir.⁵

XX. yüzyılın başlarında bu benzerliği ilk kez fark eden kişinin Fransız tarihçi Sayous olduğunu belirten Çizakça, onun konuyla ilgili şu değerlendirmesini nakletmektedir:

“X. ve XI. yüzyıllarda Müslümanlar, Avrupalılardan çok daha üstün ticarî yöntemlere sahiplerdi. Paranın iade edilmesi ve bu parayla kazanılan kâra katılımı içeren sözleşme biçimi, Muhammed zamanında, hatta İslamiyet'ten önce, kısa bir süre sonra Batı Akdeniz'in Hıristiyan devletlerinde ortaya çıkan *commendaya* neredeyse aynı özellikleri taşıyan bir ortaklık şekli altında görülüyordu.”⁶

Bu konuda yapılan en kapsamlı araştırma ise Abraham Udovitch'in “At The Origins of the Western *Commenda*: Islam, Israel, Byzantium?” adlı ünlü makalesidir. Bu makalede Udovitch, *commenda*'nın kökenlerinin İslam dünyası olduğu sonucuna varmıştır. Udovitch bu sonuca, *commenda*'nın en önemli özelliği olan aracının yükümlülüğü konusunda ondan ayrıldıkları gerekçesiyle *Talmud*'da görülen *isqa* ve Bizans'ta görülen *chreokoinonia*'yı eledikten sonra varmıştır. *Commenda*'da zarar etmesi durumunda işletmeci her hangi bir yükümlülük altına girmezken, *isqa* ve *chreokoinonia*'da belirli bir oranda zarara ortaklık söz konusudur. *Commenda*'nın bu özelliği ise sadece *mudârabe* için söz konusudur.⁷

Ortaçağ Akdeniz ticaretinin gelişmesinde de önemli bir rol oynayan *commenda*, ilk kez X. veya XI. yüzyıllarda İtalya'da özellikle denizaşırı ticarî tehlikeler, sermayenin toplanması ve yatırımcı ile işletmecinin bir araya getirilmesi gibi sorunların aşılmasında başvurulan en önemli ortaklık türüdür.⁸ *Commenda*'nın Avrupa'da

⁵ Udovitch, Abraham, “At The Origins of Western *Commenda*: Islam, Israel, Byzantine?” *Speculum*, vol. 37, no. 2, (1962), s. 198-207; Lopez, R. S., “Still Another Renaissance?”, *The American Historical Review*, vol. 57, no. 1, (1951), 1-21; Pryor, John H., “The Origins of the Commenda Contract”, *Speculum*, vol. 52, no. 1, (1977), s. 5-37; İnalçık, Halil “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *The Journal of Economic History*, vol. 29, No. 1, (1969), s. 100; Çizakça, a.g.e., s. 9-10.

⁶ A. E., Sayous, “Les transformations des methodes commerciales dans l'Italie medievale” *Annales des Historie Economique et Sociale*, I (1929), s. 132-133'den naklen Çizakça, a.g.e., s. 10.

⁷ Udovitch, At The Origins..., s. 205.

⁸ Udovitch, At The Origins..., s. 198; Lopez, a.g.m., s. 8.

yaygın olduğu dönemlerde, İslam dünyasında da *mudârabe* ortaklığı yaygındır. Müslümanlar, o dönemlerde, başta İtalya ile olmak üzere deniz aşırı ve uzak mesafeli ticaretlerde *mudârabe* ortaklık türünü yaygın bir şekilde kullanmışlardır.⁹ Bütün bu tarihî gerçekler *mudârabe* ile *commenda* arasında sıkı bir ilişkinin olduğunu ortaya koymaktadır. Geçmiş İslam öncesi döneme kadar uzanan *mudârabe*'nin ilk kez X-XI. yüzyıllarda görülen *commenda*'dan türemiş olması kronolojik olarak mümkün görünmemektedir. Bu iki ortaklık türünün birbirinden tamamen bağımsız gelişmiş olması da çok kuvvetli bir iddia olamaz. Lopez'in de belirttiği gibi, *commenda*'nın Müslümanların Avrupa'yla ilk ticarî ilişkiler kurduğu bölgelerde görülmeye başlaması, *commenda*'nın *mudârabe*'den kaynaklandığı düşüncesini güçlü kılmaktadır.¹⁰

Sayous da benzer şekilde, Müslümanlar'ın, X-XIII. yüzyıllarda ticarî yöntemler itibariyle Avrupa'dan daha ileri bir noktada olduğunu savunmaktadır. Müslümanların gelişmiş yöntemlerle Avrupa'da ticaret yapmaya başlamaları, bazı İslamî kurum ve yöntemlerin Avrupa'da da kullanılmasına imkan vermiştir. Bu yüzyıllarda, ortaklık hukuku, kontrat hukuku, işletme ve finans teknikleri, süftece (poliçe/kambiyo senedi), havâle (kredi mektubu, akreditif) ve en önemlisi, iş ortaklığı türleri İslam dünyasında geliştirilen ve oradan Latin Avrupa tarafından ithal edilen kurumlardır.¹¹

Temkinli bir duruş sergilemesine rağmen Udovitch, şu sözleriyle, *mudârabe*'nin *commenda* ortaklık türünün kaynağı olma ihtimalini kuvvetli gördüğünü göstermektedir:

“Net bir şekilde ifade edilebilir ki, *mudârabe*, daha sonra ortaya çıkan *commenda*'nın aynısı ve bütün özelliklerini taşıyan ticarî ortaklık türlerinin en eski örneğidir. *Mudârabe*'nin İtalyan deniz tâcirleri tarafından olduğu gibi kullanıldığını ve *commenda* adı altında Avrupa'ya geçirildiğini veya *commenda*'nın bağımsız olarak ticarî gelişmelerin sonucunda ortaya çıktığını kesin olarak söylemek mümkün değildir. Fakat yine de, Karanlık Çağın (ortaçağ) en karanlık dönemlerinde bile Katolik Batı ile

⁹ Greif, Avner, “Reputation and Coalitions in Medieval Trade: Evidence on the Maghribi Traders”, *The Journal of Economic History*, Vol. 49, No. 4 (Dec., 1989), s. 873-878.

¹⁰ Lopez, a.g.m., s.8; Brown, Bruse, *The History of the Corporation*, Volume One, BF Communications Inc., USA,2003.
http://www.astonisher.com/archives/corporation/corporation_ch8.html
Chapter Eight, (erişim 08.06.2005).

¹¹ Udovitch, “Credit as a Means...”, s. 260-264.; At The Origins..., s. 207; Lieber, Alfred E., Eastern Business Practices and Medieval European Commerce”, *The Economic History Review*, New Series. Vol. 21, No. 2 (Aug., 1968), s. 230-243.

*Müslümanlar arasındaki ticaret tamamen kesilmemiştir. İslam ile Batı arasındaki politik ve ekonomik ilişkiler, VIII, IX ve X. yüzyıllarda Batılı tâcirlere, ticarî teknik ve yöntemleri, daha gelişmiş doğulu meslektaşlarından öğrenme ve adapte etmeleri için sayısız ve büyük fırsatlar sunmuştur.*¹²

3- Mudârabe Ortaklığı ve İslam Hukuku'ndaki Yeri

Mudârabe, “D-R-B” kökünden gelen ve “mufâ‘ale” babından Arapça bir kelimedir. “D-R-B” kökü; gitmek, uzaklaşmak, akrep sokmak, para basmak, tâcir veya savaşıcı olarak yeryüzünde dolaşmak ve beslenmek için uğraşmak anlamlarını ifade etmektedir.¹³ Iraklıların (Hanifeler) *mudârabe*,¹⁴ Hicazların (Şâfiî ve Mâlikîler) ise *mukâraza* veya *kırâz*¹⁵ olarak isimlendirdiği bu ortaklık türü, İslam öncesi devirlerde de uygulanmakla birlikte¹⁶, bu isimlerle anılması daha sonraki dönemlerde olmuştur.¹⁷

Mâlik b. Enes (v. 179/795), hicrî ikinci asırda kaleme aldığı *el-Muvatta'* isimli kitabında bu ortaklık türü hakkında bilgi vermiş ve sahabe dönemindeki *mudârabe* örneklerine geniş bir yer vermiştir. *Muvatta'*da zikredilen en meşhur *mudârabe* örneği, Hz. Ömer (v. 23/643)'in iki oğlunun Irak'tan Medine'ye dönerken, Irak vâlisi Ebû

¹² Udovitch, “At The Origins of ...”, s. 207; Pryor, a.g.m., s. 5.

¹³ İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem (v.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, (XV Cilt), Daru Sâdır, Beyrut, 1375/ 1956, “D.R.B” md., I/544.

¹⁴ XI. yüzyılın önde gelen hukukçularından Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Mâverdî (974-1058), bu ortaklık türünün *mudârabe* olarak isimlendirilmesinin sebebi konusunda iki görüşün olduğunu; birinci görüşe göre, iki ortaktan birinin kardan pay almak üzere yolculuğa çıkmasından dolayı, ikinci görüşe göre ise, işletmecinin (mudârib) sermaye üzerinde kendi tasarruf hakkının olması sebebiyle böyle isimlendirildiğini belirtmektedir. Ayrıca “...ve bir kısmı, Allah'ın lütfünü aramak için yeryüzünde geziyorlar” şeklindeki (el-Müzzemmil, 73/20) ayette geçen “D-R-B” fiilinden dolayı bu isimle anıldığı da iddia edilmiştir. Bkz. el-Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, *el-Mudârabe* (Tahkik ve inceleme Abdulvahhâb Havas), Dâru'l-Vefâ, Mansûra, 1989, s. 117-118.

¹⁵ Hicazlılar ise sermaye sahibinin malının bir miktarını kesip bir başkasına verdiği için kesmek, ayırmak anlamlarına gelen “K(Q)-R-Z” kökünden türemiş olan *mukâraza* veya *kırâz* ismini vermişlerdir. Bkz. Mâverdî, s. 118.

¹⁶ Mudârabe ortaklığına benzer bir ortaklık çeşidinin milattan önce iki binli yıllarda Hammurabi kanunlarında da olduğu görülmektedir. Ancak bu ortaklık türünde zarar, ortaklar arasında eşit olarak üstlenilmektedir. Bkz. Köse, Murtaza, “Ticaret Hukuku Tarihi Açısından Mudarabe ve Commenda ortaklıklarının Etkileşimi Hakkında Bir Deneme”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 17 (2002), s. 165.

¹⁷ Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl (d. 490/1097), *el-Mebsût*, 2. Baskı, Beyrut, Tarihsiz, XXII/18; İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebî Muhammed Abdullah b. Muhammed (620/1223), *el-Muğnî*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1972, V/134-135; Mâverdî, a.g.e., s. 117-118.

Mûsâ el-Eş'arî (v. 44/664)'den aldıkları devlete ait para ile ticaret yapmaları olayıdır.¹⁸ Ayrıca Hz. Ömer'in, yetimlere ait nakit paraları *mudârab*e yoluyla sahabeden bazılarına işlettirdiği de aynı eserde nakledilmektedir.¹⁹

Mâverdi (v. 450/1057) ise *mudârab*enin İslam hukukuna uygun bir ortaklık türü olduğunun delillerini sıralarken ilk olarak Hz. Peygamber'in, kendisiyle evlenmeden önce Hz. Hatice ile bir *mudârab*e ortaklığı yaparak Şam bölgesine sefere çıktığını ve bu seferden büyük kârla döndüğünü belirtmektedir.²⁰

Önde gelen Hanefî fakihlerden Serahsî (v. 483/1090) de, *el-Mebsût* adlı eserinin yaklaşık bir cildini *mudârab*e konusuna ayırarak, kitabın yazıldığı dönemlerde bu ortaklık türünün yaygınlığı hakkında bizlere ipuçları vermektedir. Serahsî, bu ortaklık türüne ayırdığı cildin başında şunları ifade etmektedir:

*“Mudârab*e mübah bir akittir. Çünkü insanlar bu ortaklığa ihtiyaç duymaktadırlar. Çoğu kez sermaye sahipleri kârli bir ticarî aktiviteye güç yetirememeleri ve böyle bir aktiviteye imkânları olanların da sermaye bulamamaları söz konusu olmaktadır. Kâr ancak bu ikisi ile yani sermaye ve ticarî aktivite ile mümkün olmaktadır. Bu akde cevaz vermekle iki tarafın da amacı gerçekleşmiş olur.”²¹

*Mudârab*e, sermaye sahibinin (rabbu'l-mâl) belli bir miktar parayı, işletmek ve kâr elde edilmesi halinde belli bir oranı, ana parayla birlikte sermayedara geri vermek şartıyla bir işletmeciyeye (mudârib/âmil) teslim etmeyi öngören bir iş ortaklığı türü olarak tanımlanabilir.²² Mecelle'de ise *mudârab*e şu şekilde tanımlanmıştır: “Bir taraftan sermaye ve diğer taraftan sa'y ve amel olmak üzere bir nev'i şirkettir.”²³ Serahsî'nin de belirttiği gibi *mudârab*e, parasını işletme imkânına sahip olamayan bir kesim ile sermaye sıkıntısı çeken yetenekli ve başarılı girişimcileri buluşturan bir ortaklık türüdür.²⁴

*Mudârab*e ortaklığını diğer ortaklık türlerinden ayıran temel bazı özellikler vardır. Bunların en önemlisi, bir tarafın sermaye, diğer

¹⁸ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, 2. baskı, Dâr Sahnûn, Tunus, 1992, Kitabü'l-Kırâz, 1. hadis, s. 687; Serahsî, a.g.e., XXII/18; Mâverdi, age, V/122; İbn Kudâme, a.g.e., V/135; Udovitch, *At the Origin...*, s. 204.

¹⁹ Serahsî, a.g.e., XXII/18; İbn Kudâme, a.g.e., V/135.

²⁰ Mâverdi, a.g.e., s. 121.

²¹ Serahsî, a.g.e., XXII/19.

²² Mâverdi, a.g.e., s., 23.

²³ Mecelle, md. 1404.

²⁴ Döndüren, agm, s. 17.

tarafın da emekle ortaklığa katılmalarıdır. İki tarafın da sermaye koymasında halinde ortaklık, *mudârabe* olmaktan çıkar ve *inân* ortaklığına dönüşür.²⁵

Mudârabe ortaklık türünde, ortaklık fiilen başlamadan önce sermaye miktarı, kâr dağılımına ilişkin şartlar ve mudâribin sermayeyi işletirken sahip olduğu yetkiler gibi konuların karara bağlanması gerekir. Mudârib belirlenen şartlar çerçevesinde sermayeyi işletmeye başlar.²⁶

Mudâribin işletmedeki tasarruf yetkisine göre iki çeşit *mudârabe* söz konusudur: Mutlak (sınırsız) ve mukayyed (sınırlı) *mudârabe*. Mecelle’de bu *mudârabe* türleri şöyle tanımlanmıştır: “*Mudârabe-i mutlaka, zaman ve mekân ve bir ticaret türüyle ve bâyi’ ve müşteri tayiniyle olmayan bir mudârabe çeşididir.*”²⁷ Mutlak *mudârabe*’de sermaye sahibi (rabbu’l-mâl), sermayeyi işletme konusunda işletmeciye (mudârib) herhangi bir kısıtlama getirmez. Bu tür *mudârabe*’de sermaye sahibi, “إِعْمَلْ بِرَأْيِكَ” kendi görüşünle hareket et” diyerek işletmeciye, sermayeyi işletim konusunda tam bir özgürlük tanır. Bu tür *mudârabe*’de mudârib, yatırım yapacağı sektör, bölge, alım-satım şekilleri vb. tüm konularda tamamen serbesttir.²⁸ Ortaklığın bu şekilde kurulması, mudâribe büyük imkânlar sağlar. Bunların en önemlisi de, mudâribin birden fazla sermayedarın sermayesini birleştirebilme imkânına sahip olmasıdır. Bundan dolayı, aksi kararlaştırılmadığı müddetçe, İslam hukukunda bir sermaye havuzu oluşturulmasına karşı herhangi bir engel yoktur. Ayrıca mudâribin toplamış olduğu bu sermayeyi kendi kullanabileceği gibi alt mudârabe yoluyla üçüncü şahıslara da kullandırma imkânı vardır ki bu durum, basit bir *mudârabe* ortaklığının büyük bir bankaya dönüşmesine imkan veren önemli bir özelliktir.²⁹

---

²⁵ Sermaye miktarlarının eşit olması halinde müşarake ortaklığı *mufâvada* olarak anılır. Bkz. Mecelle, md. 1331; İbn Kudâme, a.g.e., V/137.

²⁶ Gedikli, Fethi, *Osmanlı Şirket Kültürü, XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârabe Uygulaması*, İz yay. İstanbul, 1998, s. 127-132.

²⁷ Mecelle, md. 1407.

²⁸ Serahsî, a.g.e., XXII/18 ; Mâverdi a.g.e., 24; Pryor, a.g.m., 33.

²⁹ Mudârabe ortaklığı çerçevesinde mudâribe, sınırsız sayıda kişiden sermaye toplayabilme ve bunu başkalarına işlettirebilme imkânının verilmesi, bu ortak türünün İslam bankacılığına dönüşmesini sağlayan en önemli noktadır. İslam bankacılığının kurucusu kabul edilen Ahmet Neccâr’ın klasik bir mudârabe ortaklığını binlerce sermayedar ve girişimcinin bulunduğu, modern ve karmaşık bir finansal sisteme dönüştürdüğünü söyleyebiliriz. Bu banka, üçlü aşamalı (sermayedar, üst-mudârib, alt-mudârib) bir mudârahenin tüm özelliklerine sahiptir. Bkz. Çizakça, a.g.e., s. 173-174; Döndüren, a.g.m., s. 20.

Sınırlı *mudârabe*'de ise sermayedar, mudâribe bazı konularda kısıtlamalar getirir.³⁰ Sınırlı *mudârabe*de işletmeci, sermaye sahibinin tüm şartlarına uymak zorundadır. Aksi halde *mudârabe* akdi bozulmuş olur ve zarar söz konusu ise mudârib, tüm zararı tazmin etmek zorundadır. *Mudârabe* ortaklığında iki tarafın da müslüman olma zorunluluğu yoktur.³¹ Ancak müslümanın sermaye sahibi olması halinde, İslam'a göre alınıp-satılması haram olan şeylerin ticaretine engel olması gerekir. Aynı şekilde müslümanın mudarib olması halinde de gayrimüslim sermayedarın İslam'a göre haram olan bir malın ticaretini talep etmesi halinde böyle bir şartı kabul etmesi söz konusu olamaz.³²

İktisat tarihçilerine göre *mudârabe* ortaklığını, ortaçağın diğer ortaklık türlerinden ayıran en önemli unsurlardan biri de, zarar halinde işletmecinin sorumluluk taşımamasıdır. Mudâribin kasıt veya kusuru bulunmadığı müddetçe zarara, prensip olarak sermaye sahibi katlanır. Mudâribin zarara katlanması ise sadece emeğinin karşılığını alamaması şeklinde olur.³³ *Mudârabe*, bu özelliği ile iktisat tarihinde "sınırlı sorumluluk" olarak bilinen bir anlayışın doğuşuna katkıda bulunmuştur.³⁴

İslam hukukuna göre tüm şirket türlerinde olduğu gibi *mudârabe*'de de kâr dağılımı, tarafların inisiyatifine bırakılmıştır. Önceden belirlenmek şartıyla kâr, istenilen oranlarda dağıtılabilir.³⁵

---

³⁰ Bu tür *mudârabenin* örneklerine İslam'ın ilk dönemlerinde de rastlamak mümkündür. Hz. Peygamberin amcası ile amcaoğlu Abdullah arasındaki ortaklık mukayyed *mudârabenin* güzel bir örneğidir: Abdullah b. Abbas (r.a.)'ın şöyle dediği nakledilmiştir: "Efendimiz Abbas b. Abdulmuttalip (ö. 32/652), *mudârabe* için sermaye verdiği zaman, işletmeciye bu sermaye ile deniz yolculuğuna çıkmasını, bir vadide konaklamasını ve canlı hayvan ticareti yapmasını yasaklardı. Eğer işletmeci bu şartlara uymazsa anaparayı tazmin ederdi. O'nun *mudârabe* sözleşmesine koyduğu bu şartlar Hz. Peygamber'e ulaşmış ve o, buna icazet vermiştir." Bkz. Serahsî, a.g.e., XXII/18; Mâverdi, age, 122.

³¹ Bu görüş Hanefî ve Mâlikî mezheplerinin görüşüdür. Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri ise, gayrimüslim ile kurulan *mudârabe* ortaklığını câiz görmezler. Bkz. İbn Kudâme, a.g.e., V/139.

³² Serahsî, a.g.e., XXII/125-126 ; Mâverdi a.g.e., 270; İbn Kudâme, a.g.e., V/162.

³³ İbn Kudâme, a.g.e., V/158; Udovitch, "At the Origins...", s. 205; Gedikli, a.g.e., s. 61.

³⁴ *Mudârabe* ortaklığında sermayedar, ortaklığa dahil ettiği sermaye kadar bir zararı karşılamakla mükelleftir. Yani zararın, sermayeyi aşması halinde, bu zararı tazminle sorumlu değildir. *Müşârike* ve bilhassa *mufâvaza* ortaklıklarında ise zararın miktarı ne olursa olsun, taraflar tüm zararı karşılamakla mükelleftir. Bu durum, *compagnia* vb. diğer ortaklık türlerine kıyasla *commenda* için de geçerlidir. Bkz. Çizakça, a.g.e., s. 12-13.

³⁵ Fakat hukukçuların çoğuna göre karın tamamının bir tarafa verilmesi halinde *mudârabe* akdi, başka isimlerle anılır. Karın tamamının sermaye sahibine ait

Mudârabe ortaklığında, taraflara verilecek kârın, genel kâra oranla belirlenmesi gerekir. Ortaklık kurulurken veya henüz kâr ortaya çıkmadan, belirli bir miktarın talep edilmesi, *mudârabe* akdini gayrimeşru hale getirir. Çünkü *mudârabe*, kâr paylaşımına dayanan bir akittir. Belirli bir miktarın önceden belirlenmesi durumunda, işletmecinin kardan hiç pay alamama tehlikesi söz konusu olduğu gibi, tahmin edilenden fazla kâr edilmesi durumunda da sermayedarın yeterli kâr alamama tehlikesi söz konusu olacaktır.³⁶ Mecelle’de bu konu şu şekilde düzenlenmiştir: “*Âkideynin hisseleri cüz-i şayi’ olarak muayyen olmayıp da birine ribihtan şu kadar guruş verilmek üzere kat’ ve tayin olsa mudârabe fâsid olur.*”³⁷

Mudârabe akdinde sermaye sahibine genellikle kârın $\frac{3}{4}$ ’ü, mudâribe ise $\frac{1}{4}$ ’ü verilir. Fakat mudâribin yetenek ve tecrübesinden dolayı mudâribe, işin riskine bağlı olarak da sermayedara daha fazla oranda kâr verilmesi de mümkündür.³⁸ *Mudârabe* olarak akdedilen bir ortaklıkta kârın paylaşımı konusunda önceden bir düzenleme yapılmamışsa, kar; yarı yarıya paylaşılır. Osmanlı kanunlarında ise bu durum şöyle belirtilmiştir: “*Ale’l-ıtlak şirket ta’bir olunsa, mesela ribhı beynimizde müşterek olsun denilse müsâvâta masruf olur. Ve rabb’ül-mal ile mudârib beyninde ribh yarı yarıya taksim olunur.*”³⁹

İslam hukukçularının çoğunluğuna göre *mudârabe*, bağlayıcı olmayan ortaklık türlerindedir. Bundan dolayı sermaye sahibi isterse *mudârabe* akdini tek taraflı olarak feshedebilir.⁴⁰ Mecelle’de bu konu şu şekilde karara bağlanmıştır: “*Rabbu’l-mâl mudâribi azlettiğinde, bunu ona bildirmesi gereklidir.*”⁴¹ Ancak, sermayedarın tek taraflı olarak ortaklığı feshedebilmesi için sermayenin, yeniden nakde dönüşmesi ve sermaye sahibi ile işletmeci arasındaki müşterek kazancın netlik kazanmış olması gerekir. Ayrıca iki taraftan birinin ölümü veya aklı melekmesini kaybetmesi halinde de akit kendiliğinden fesholur.⁴²

---

olması durumunda “bidâ’a”, işletmeciye ait olması durumunda ise “karz-ı hasen” olarak isimlendirilir. Bkz. Serahsî, a.g.e., XXII/18; İbn Kudâme, a.g.e., V/144-145; Döndüren, Hamdi, *İslamî Ölçülerle Ticaret Rehberi*, Erkam Yay., İstanbul, 2002, s. 88.

³⁶ Serahsî, a.g.e., XXII, 22; İbn Kudâme, a.g.e., V/149.

³⁷ Mecelle, md. 1412.

³⁸ İbn Kudâme, a.g.e., V/143.

³⁹ Mecelle, md. 1411.

⁴⁰ İbn Kudâme, a.g.e., V/133; Gedikli, a.g.e., s. 225.

⁴¹ Mecelle, md. 1424.

⁴² Mecelle 1430; İbn Kudâme, a.g.e., V/133; Döndüren, a.g.m., s. 28.

4. Commenda Ortaklığı ve Mudârabe ile Karşılaştırılması

Ortaçağ Avrupası'nın en yaygın iş ortaklığı türü olan *commenda*; *accomendatio*, *collegantia*, *maris*, *entica* gibi isimlerle de bilinmektedir. *Commenda* kelimesinin "ticaret yolculuğu" anlamına geldiği iddia edilmişse de, tam olarak ne anlama geldiği bilinmemektedir.⁴³

Commenda ortaklığı da *mudârabe*de olduğu gibi, biri sermayedar (*commendator*), diğeri de işletmeci (*tractator*) olmak üzere iki tarafın oluşturduğu bir ortaklık türüdür. Bu ortaklık türünde de sadece bir taraf (*commendator*) sermaye koymaktadır. İki tarafın da sermayeye katılması halinde bu ortaklık, başka bir şirket türü olan *societas*'a dönüşür.⁴⁴ *Societas* ortaklık türünde işletmeci de sermayeye katkıda bulunur ve kâr/zarara sermayesi miktarınca ortak olur. Bu ortaklık türü İslam'daki *inân* ortaklık türü ile özdeştir.⁴⁵

Mudârabe'de olduğu gibi *commenda* ortaklık türü için de sermayenin işletim yetkisi sermaye sahibinden işletmeciye geçmesi kesin bir ön şarttır. Bir *commenda* akdinde para, ya fizikî olarak işletmecinin eline geçmeli, ya da paranın fiilen bulunmadığı durumlarda, onun kullanım hakkı *tractator*'a ait olmalıdır. Sermayenin kullanım yetkisi işletmecinin uhdesine verilmediği müddetçe *commenda* akdi yürürlük kazanmış olmaz. Bu durum aynen *mudârabe* için de geçerlidir.⁴⁶ Ancak *mudârabe*'de sermayenin para cinsinden bir şey olması gerekirken, *commenda*'da ekonomik değeri olan her şey sermaye olabilir. Müslüman hukukçular, sermaye olarak kullanılacak malın değerinde meydana gelebilecek artış veya azalmaların, gerçek kârın tespitini zorlaştıracığı düşüncesiyle, ticarî malların sermaye olarak kullanılmasını uygun görmemişlerdir.⁴⁷

Mudârabe ortaklığında olduğu gibi, sermayeyi kullanma konusunda işletmeciye verilen özgürlük veya kısıtlamaya göre *commenda*'nın da ikiye ayrıldığı görülmektedir: Sınırsız ve sınırlı *commenda*. Sınırsız *commenda*'da, *commendator*, *tractator*'u hiçbir

⁴³ Pryor, a.g.m., s. 10.

⁴⁴ Çizakça, a.g.e., s. 20; Postan, M., "Credit in Medieval Trade", *The Economic History Review*, vol. 1, no. 2, (1928), s. 254; Pryor, a.g.m., s. 12.

⁴⁵ Fakat bazı araştırmacılara göre, *commenda* ortaklığında *tractator* isterse sermayeye katılabilir. Mesela Pryor "The Origins of the Commenda Contract" adlı makalesinde bu konuda şunları dile getirir: "*Tractator, commendator'un koyduğu sermayenin üstüne kendine ait sermayeden isterse koyabilir. Şayet koymazsa, bu ortaklık, sermayeyi sadece bir tarafın sağlamasından dolayı modern tarihçiler tarafından, tek taraflı commenda olarak isimlendirilir. Şayet biraz sermaye eklerse, bu genellikle commendator'un koyduğunun yarısı kadar olur ve sermayeye her iki tarafın da katkısı olduğu için, modern tarihçiler bu ortaklığı iki taraflı commenda olarak isimlendirirler.* Bkz. Pryor, a.g.m., s.7.

⁴⁶ Pryor, a.g.m., s. 6; Postan, a.g.m., s. 253-254.

⁴⁷ Pryor, a.g.m., s. 31.

şekilde sınırlandırmaz. İşletmeciye verilen böyle bir yetki, yatırımın yönetiminde onun tamamen serbest olmasını sağlar. Şayet işletmeciye tam bir yetki verilmemişse, işletmeci belirlenen şartlara uygun olarak sermayeyi işletir.⁴⁸

Commenda ortaklığında zarar, mudârabede olduğu gibi, sermayedara aittir. Böyle bir durumda işletmeci sadece emeğinin karşılığını alamamış olur. Ancak yatırımın zarar etmesinde işletmecinin ihmali veya kusuru söz konusu ise, işletmeci zararı kısmen veya tamamen tazmin etmekle mükellef tutulabilir.⁴⁹

Commenda'da sermayedar (*commendator*) ortaklığa dahil ettiği yatırım miktarına kadar olan tüm zararı üstlenir. Sermayedarın bu ortaklığa girmeyen diğer mal varlığı ya da yakın akrabalarına ait mallar yükümlülük kapsamına girmez. Yani *mudârabede* olduğu gibi ortaklığa dahil olan sermaye miktarı kadar "sınırlı bir yükümlülük" söz konusudur.⁵⁰

Çizakça'nın belirttiği gibi, sınırlı yükümlülük, *commenda*'nın yaygınlığının altında yatan en önemli sebeplerden biridir. *Commenda*'daki sınırlı yükümlülük o kadar evrensel ve iyi anlaşılmıştır ki, uluslararası ticaret yapan bir tâcir, durumunu yabancı mahkemelerde kolaylıkla savunabilmektedir. Ortaçağ'da bilinen diğer bir ortaklık türü olan *compagnia* sözleşmesinde, *commenda*'daki sınırlı yükümlülüğün tam aksine yatırımcının yükümlülüğü sınırsızdı. Bu ortaklıkta, ortakların yükümlülüğü sadece, ortaklığa başlarken yatırımla sınırlı kalmıyor, tüm mal varlıklarını kapsıyordu. *Compagnia* ortaklığındaki bu özellik İslam hukukundaki *mufâvaza* ortaklığı ile aynı iken, *commenda*'nın bu sınırlı yükümlülük özelliği, *mudârabeye*'nin de en önemli özelliklerinden biridir.⁵¹

Commenda ile *mudârabeye* ortaklıkları arasındaki benzerlik kârın dağıtım şekli ve oranları konusunda da devam etmektedir. *Commenda*'da da taraflar, belirli bir meblağ yerine, nihai kardan belirli bir oranda kâr alırlardı. Sermayedar kârın $\frac{3}{4}$ 'ünü alırken, işletmeci $\frac{1}{4}$ 'ünü alırdı. İşletmecilerin (*tractator*) *commenda* ortaklığında aldıkları kâr oranı XII ve XIII. yüzyıllar boyunca genellikle bu şekilde olmuş ve bu oran "*ad quartem partem lucri*" olarak bilinir olmuştur.⁵² Fakat kâr oranlarının farklı olduğu *commenda* ortaklıkları da söz konusudur. Mesela *accomendatio gratis*, aracılardan değer verdikleri kişilere sundukları bir armağan olarak düşünülen bir *commenda* türüdür. Bu sözleşmede aracı kâr almaz ve kârın tama-

⁴⁸ Çizakça, a.g.e., s. 11.

⁴⁹ Udovitch, "At The Origin...", s. 198, 205.

⁵⁰ Çizakça, a.g.e., s. 12-13.

⁵¹ Çizakça, a.g.e., s. 12-13.

⁵² Çizakça, a.g.e., s. 11-12.

mını sermaye sahibine bırakırdı. Bu uygulama, İslam şirketler hukukundaki *bidâa* uygulamasına denk düşmektedir. *Commenda* ortaklığının ömrü ise, *mudârabe*'de olduğu gibi kervanların dönmesi veya ticaretin sonuçlanması ile sona erer.⁵³

5- Sonuç

Müslümanlar, geliştirdikleri iş ortaklığı türleriyle, sermaye temini için fâizin kaçınılmaz olduğu yönündeki tezleri boşa çıkarmışlardır. *Mudârabe* başta olmak üzere, kullanılan iş ortaklığı türleri, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren hem İslam coğrafyasında hem de Avrupa ile yapılan ticarî faaliyetlerde oldukça önemli bir rol üstlenmişlerdir. Yaygın bir kullanıma sahip olan *mudârabe* ortaklığı, bir tarafın sermayeyi diğer tarafın da emeğini ortaya koymak suretiyle oluşturdukları bir ortaklık türüdür. Güven esasına dayanan ve zararın sermayedara ait olduğu bu ortaklık türü, aynı zamanda iş gücü ihtiyacının karşılanmasında da önemli bir yere sahiptir. Müslümanların kullandıkları bu iş ortaklığı türü, zamanla Avrupalı tâcirler tarafından da benimsenmiş ve *commenda* adı altında asırlarca Avrupa pazarlarında uygulanmıştır. *Mudârabe* ile *commenda* arasındaki organik bağ zamanla unutulsa da, aralarındaki var olan benzerlik bu gerçeği kanıtlayacak kadar büyüktür. Her iki ortaklık türünün de fâizsiz ve güvene dayalı olması, bir tarafın sermaye, diğer tarafın iş gücüyle ortaklığa dahil olması, sermaye sahibinin, işletmecinin yetkilerini önceden belirleyebilmesi, genellikle kârın $\frac{3}{4}$ 'ünün sermayedara, $\frac{1}{4}$ 'ünün ise işletmeciye verilmesi, işletmecinin ihmal ve hatası olmadıkça zararın sermayedar tarafından karşılanması ve buna karşılık işletmecinin sadece emeğinin karşılığını alamamak şeklinde zarara ortak olması ve ortaklığın ömrünün, yatırımın yeniden nakde dönmesi ile sona ermesi aralarındaki en önemli benzerlik noktalarıdır. *Commenda*'nın Venture Capital adı altında kimi ileri ekonomilerde yeniden vücut bulması, günümüz ekonomik şartlarına uygun malî araçlarla desteklenmesi halinde *mudârabe* ortaklık türünün de önemli bir finansman yöntemi olarak kullanılabileceğini göstermektedir.

6- Bibliyografya

Brown, Bruse, *The History of the Corporation*, Volume One, BF Communications Inc., USA, 2003.
http://www.astonisher.com/archives/corporation/corporatio_n_ch8.html Chapter Eight, (erişim 08.06.2005).

---

⁵³ Pryor, a.g.m., 7.

- Çiller**, Tansu-Çizakça, Murat, *Türk Finans Kesiminde Sorunlar ve Reform Önerileri*, İstanbul Sanayi Odası Araştırma Dairesi Yayın, İstanbul, 1989.
- Çizakça**, Murat, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, (Çev. Şehnaz Layikel) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Döndüren**, Hamdi, "İslam Bankacılığı ve Risk Sermayesi", *İslâmî Araştırmalar*, Cilt 6, Sayı 1, (1992).
- Döndüren**, Hamdi, *İslâmî Ölçülerle Ticaret Rehberi*, Erkam Yay., İstanbul, 2002.
- Gedikli**, Fethi, *Osmanlı Şirket Kültürü, XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârahe Uygulaması*, İz yay. İstanbul, 1998.
- Gompers**, Paul A.-Lerner, Josh, "What Drives Venture Capital Fundraising?", *Brooking Papers on Economic Activity. Microeconomics*, Vol. 1998, (1998).
- Greif**, Avner, "Reputation and Coalitions in Medieval Trade: Evidence on the Maghribi Traders", *The Journal of Economic History*, Vol. 49, No. 4, (1989).
- İbn Kudâme**, Muvaffaku'd-Dîn Ebî Muhammed Abdullah b. Muhammad (620/1223), *el-Muğnî* (XIV cilt), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1972.
- İbn Manzûr**, Ebu'l-Fazl Cemâluddin Muhammed b. Mükerrerem (v.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Daru Sâdr, (XV cilt), Beyrut, 1375/1956.
- İnalçık**, Halil "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, vol. 29, No. 1, (1969).
- Köse**, Murtaza, "Ticaret Hukuku Tarihi Açısından Mudarabe ve Commenda Ortaklıklarının Etkileşimi Hakkında Bir Deneme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 17, (2002)
- Lieber**, Alfred E., "Eastern Business Practices and Medieval European Commerce", *The Economic History Review*, New Series. Vol. 21, No. 2, (1968).
- Lopez**, R. S., "Still Another Renaissance?", *The American Historical Review*, vol. 57, no. 1, (1951).
- Mâlik** b. Enes, *el-Muvatta* (II cilt), 2. baskı, Dâr Sahnûn, Tunus, 1992.
- Mâverdî**, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, *el-Mudârahe*, (Tahkik ve inceleme Abdulvahhâb Havas), Dâru'l-Vefâ, Mansûra, 1989.

- Postan**, M., "Credit in Medieval Trade", *The Economic History Review*, vol. 1, no. 2, (1928).
- Pryor**, John H., "The Origins of the Commenda Contract", *Speculum*, vol. 52, no. 1, (1977).
- Serahsî**, Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl (d. 483/1090), *el-Mebsût* (XXX cilt), Daru'l-Ma'rife, 2. Baskı, Beyrut, Tarihsiz.
- Udovitch**, "Credit as a Means of Investment in Medieval Islamic Trade", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 87, no. 3 (Jul. -Sep., 1967).
- Udovitch**, Abraham, "At The Origins of Western Commenda: Islam, Israel, Byzantine?" *Speculum*, vol. 37, no. 2, (1962).